

برات‌های آستان قدس در دوره صفوی و افشاری

الهه محبوب فریمانی

چکیده:

برات یکی از اسناد مالی است که برای نقل و انتقال پول از آن استفاده می‌شد. این سند از قرون اولیه در نظام مالی ایران رواج داشت. هدف از این مقاله بررسی شیوه برات‌نویسی برات‌هایی است که در دوره صفوی و افشاری در آستان قدس رضوی صادر شده است. بررسی این برات‌ها نشان می‌دهد که تشکیلات اداری آستان قدس رضوی، برای برخی پرداخت‌های حقوقی و مخارج خود از سند برات استفاده می‌کرد. دستور صدور برات توسط متولی صادر و مستوفی آن را می‌نوشت. البته سایر ارکان دفتری به‌ویژه در دوره افشاری نقش بیشتری در تأیید این سند ایفا می‌کردند. شیوه نوشتن برات تقریباً مشابه آن مواردی است که در کتاب سیاق این دوره به آن اشاره شده است. اما در مورد تأیید برات و سایر اضافات سند، تفاوت‌هایی دیده می‌شود. در عصر صفوی، ارکان دفتری، بیشتر در پشت سند برات و در دوره افشاری در پایین سند، برات را تأیید و مهر می‌کردند. در صورتی که برات بنا به هر دلیلی مفقود می‌شد، طبق دستور متولی «المثنی» آن صادر می‌شد. در سایر اسناد از جمله دفاتر توجیهاات و روزنامهچه، نشان‌هایی از برات‌های صادرشده، دیده می‌شود. در قبض‌های وصول هم پرداخت نهایی با صدور برات ممکن شده است. این حاکی از اهمیت سند برات در پرداخت‌های این دوره است.

کلیدواژه‌ها

برات؛ صفوی؛ افشاری؛ آستان قدس رضوی.

آرشیو ملی، سال پنجم، شماره سوم و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، شماره پیاپی ۱۹ و

۲۰؛ صص: ۷۴-۹۳

برات‌های آستان قدس در دوره صفوی و افشاری

الهه محبوب فریمانی^۱

مقدمه:

در نظام مالی ایران از ابتدا تاکنون اسناد زیادی رواج داشت که برای داد و ستد و انتقال وجوهات استفاده می‌شد. بیشتر این اسناد در دیوان کاربرد داشت. اما برخی از آن‌ها بین دیوان و سایر گروه‌های اجتماعی مشترک بود؛ از جمله این اسناد، برات‌ها هستند که نه تنها در دیوان، بلکه بین تجار ردوبدل می‌شدند.

برات «نوشته‌ای است که از طرف دیوان وزارت و بارگاه به خزانه‌دار یا ولایات فرستاده می‌شد تا در مقابل آن، وجه یا جنسی به آورنده بدهند» (انوری، ۱۳۸۱، ج ۲، ذیل برات). قائم‌مقامی برات را جزو اسناد مالی قرار داده که ملاک دادوستدهای پولی بوده است و به حواله‌ای گفته می‌شد که برای وصول مبلغی از درآمد مقرر دولت و حکومت به‌عهدۀ منبعی مشخص و یا شخص معین صادر می‌گردید (قائم‌مقامی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۵). همچنین برات چیزی که باید داده شود از فعل برmq یعنی دادن یک گواهی به‌ویژه از گردآورنده مالیات و برات‌چی، مأمور مالیات بوده است (بیسمایف، ۱۳۸۹، ص ۱۵۹). بنابراین برات یکی از اسناد مالی بود که در دیوان و در بین مردم کاربرد داشت.

در مورد سابقه برات‌ها اطلاع چندانی نیست. اما در قرون اولیه اسلامی این‌گونه اسناد وجود داشت و در دوره‌های مختلف از جمله غزنوی، مغول و تیموری کاربرد داشت (برگ‌نیسی،

۱. دکترای تاریخ. کارشناس پژوهش مرکز اسناد آستان قدس رضوی؛

e.88.mahboob@gmail.com.

۲. بر اساس قانون، اراضی بایر شامل

آن‌دسته از اراضی است که بیش از ۵ سال

بدون عذر موجه بلاکشت مانده یا همانند

قانون حل مشکل اراضی بایر، مصوب

(۱۳۶۷/۵/۲۵).

۱۳۷۵، ج ۲، ذیل برات؛ محقق داماد، ۱۳۸۱، ج ۱۱، ص ۶۱۳). در دوره صفوی، برخی پرداخت‌ها از جمله تیول به‌وسیله برات صورت می‌گرفت. نوع بهتر برات «همه‌ساله» نام داشت و آن عبارت بود از مبلغ سالانه‌ای که به‌عهد منیع درآمد یا شخص معینی صادر می‌شد. برات «یک‌ساله» برای همان سال صادر می‌شد (میرزا سمیعا، تعلیقات مینورسکی، ۱۳۷۸، ص ۱۶۲ و ۱۶۳).

معمولاً در دیوان، این نوع سند توسط مستوفیان تهیه می‌شد؛ از جمله یکی از وظایف مستوفی سرکار فیض آثار نوشتن برات بوده است (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، ص ۵۰). در دوره افشاری هم برات اهمیت داشته به‌طوری‌که در فرمانی از نادرشاه، صدور برات به فردی امین واگذار شده و این مسئله جزو وظایف مستوفیان قلمداد شده است. طبق این سند، بروات از دفترخانه صادر می‌شد (نوایی، ۱۳۶۸، ص ۴۷۵).

راجع به برات غیر از آنچه در منابع آمده، تاکنون پژوهش‌هایی به رشته تحریر درآمده است. قائم‌مقامی در کتاب «مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی» در کنار انواع سند، برات را نیز تعریف کرده است. محقق داماد در دائره‌المعارف بزرگ اسلامی و برگ‌نیزی در دانشنامه بزرگ جهان اسلام هر کدام مدخلی در وصف برات نوشته‌اند. مقاله برگ‌نیزی بیشتر به شرح تاریخچه برات پرداخته و مقاله محقق داماد بیشتر به لحاظ حقوقی و امروزی برات را شرح داده است. ثمره‌حسینی و محمدی در دو مقاله به معرفی برات و اسناد شبه‌برات در دوره قاجار پرداخته‌اند. پژوهش‌های فوق هر کدام به‌نوعی برات و کاربرد آن را در نظام مالی معرفی کرده‌اند.

در مرکز اسناد آستان قدس رضوی از دوره‌های مذکور تعدادی سند برات موجود است که در ادامه به ساختار آن پرداخته می‌شود. غیراز آن، در دفاتر مالی این مرکز، از جمله دفتر توجیهات، روزنامه‌چه، رونوشتی از برات‌ها، ثبت و ضبط شده است که اهمیت برات را برای پرداخت‌های مالی نشان می‌دهد (ساکماقی، ۵۲۷۸۹، ۳۶۹۸۱، ۳۲۳۸۹). همچنین مستوفیان باید موافق طومار نسق، برات مبلغ پرداخت‌شده را می‌نوشتند و این مسئله در قبض‌های وصول قید می‌شد (ساکماقی، ۵۳۸۴۹/۲). بنابراین بعد از دادن تنخواه، برات‌ها نوشته می‌شد.

هدف از این مقاله معرفی برات‌های آستان قدس در دوره صفوی و افشاریه است. از آنجایی که تعداد اسناد مالی به‌جای‌مانده از این دو دوره محدود است و در منابع و کتب سیاق این دوران، اشاره محدودی به برات شده و شکل اصلی برات کمتر دیده شده است، معرفی این برات‌ها می‌تواند به شناخت نظام برات‌نویسی در مناسبات مالی ایران کمک کند. به‌لحاظ شکل ظاهری، بیشتر این برات‌ها روی کاغذهایی با جنس کشمیری و با قطع حدود ۱۳ در ۲۱ نوشته شده است. در برخی از برات‌ها، سنت نحوست تربیع رعایت شده است. تعداد برات‌های افشاری بیش از دوره صفوی است.

اجزای برات

برات نیز مانند سایر اسناد، قوانین خاصی برای نوشتن داشت. شیوه نوشتن این سند به‌طور کلی در رساله سیاق ابواسحاق کرمانی در عصر صفوی آمده است. در این نسخه برات چنین تعریف شده است: «برات به اصطلاح علما حساب، عبارت از کاغذ پاره‌ایست که مدّ اول و مدّ میان داشته باشد، به‌نوعی که مذکور می‌گردد و صورت نوشتن برات بدین طریق است (کرمانی، نسخه آستان قدس، ب ۵۹).

هو الغنی

مواجب

دولت‌مآب نظام‌الدین احمدبیک و جماعت‌باشی شش نهر اول

۲۰ تومان منها سنه بارس نیل

نقد: ۱۰ تومان، جنس: ده تومان

نقد که از وجوه سرکله تنخواه داده شد

ده تومان

از مالوجهات‌المذکور تحریراً ۱۵ شهر صفر بالختم و الظفر سنه ۹۴۹.

تقریباً برات‌های این دوره و عصر افشاری با کمی تغییرات، از شیوه برات‌نویسی کرمانی پیروی می‌کنند که در ذیل به آن پرداخته می‌شود.

تسمیه

تسمیه در برات‌های این دوره کم استفاده شده است. در اثر کرمانی، تسمیه به‌کاررفته «هو الغنی» است. در اسناد دوره صفوی از «هو الفیاض»، «هو الغنی»، «هو» و در اسناد دوره افشاری یا تسمیه‌ای نداشت و یا تسمیه «هو» استفاده می‌شد (ساکماق، ۱۵۶۲۴۰، ۵۳۷۴۶، ۳۰۶۴۷). در یک مورد تسمیه با موضوع برات هم‌خوانی دارد. در براتی از دوره شاه‌عباس اول، تسمیه «هو السعی» است و موضوع برات حق‌السعی است (ساکماق، ۴۵۱۲۱).

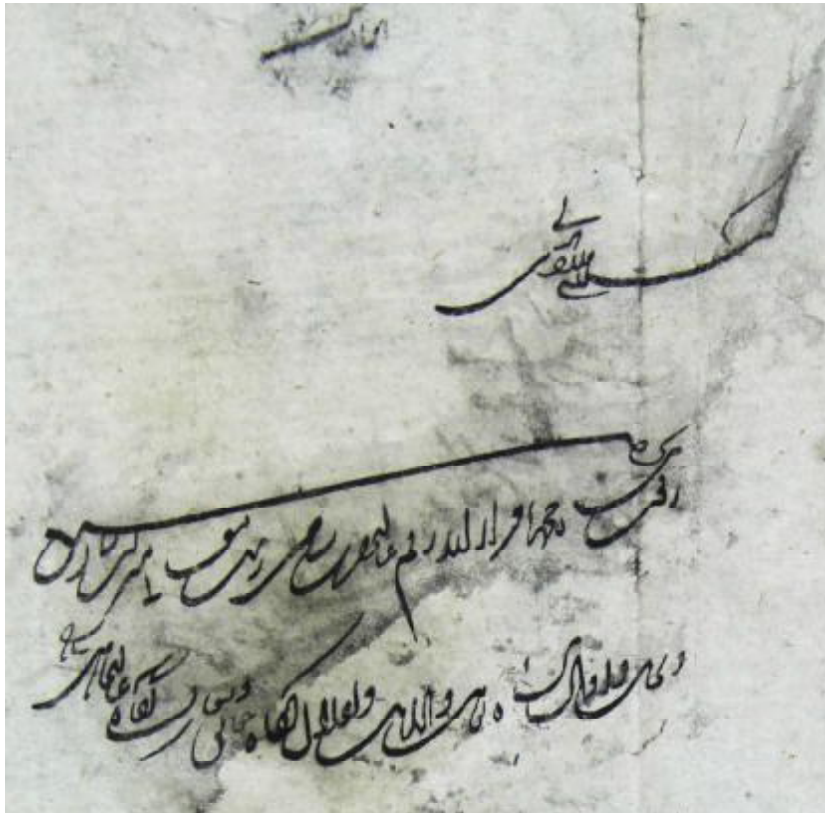
موضوع برات

بعد از تسمیه و یا حتی بدون آن، موضوع برات، با کشیدگی مدات نوشته می‌شد و موضوع در صدر قرار می‌گرفت (تصویر شماره یک و دو).

موضوع برات‌ها در آستان قدس عمدتاً مربوط به انواع پرداخت حقوق و مزایا بود؛ مرسوم، موجب، تحویل، تخفیف، حق‌السعی، وظیفه، تحصیل و مساعده، از جمله این‌ها بود. علاوه بر آن، مواردی که مربوط به صرف هزینه بود، مانند اجرت مصالح، خرج طاحونه، صفاری مسینه‌آلات،

روشنایی غسل‌گاه، علف تنگوزئیل الاغان، تعمیر ضروریات از موضوعات دیگر بود (ساکماق
۲۸۸۱۶، ۳۵۱۰۱، ۳۲۱۱۲، ۳۰۲۴۳، ۱۰/۳۳۴۹۸، ۱۵۶۲، ۳۴۷۵۲، ۲۸۵۶۷، ۴۴۹۴۳، ۳۲۲۱۲،
۳۰۶۴۷، ۳۰۶۵۱، ۳۳۳۷۸).

تصویر شماره ۱- نمونه تسمیه و موضوع برات دوره صفوی

طبع
 صدیق احمد سلیمان در کمال سلامت و صحت
 در روز هفتاد و سه روز از سفر و مکتب
 صلوات بر او و آله و انصار و صحابه
 صلوات بر او و آله و انصار و صحابه

تصویر شماره ۲- نمونه موضوع برات دوره افشاری

گیرنده برات

سپس نام گیرنده برات نوشته می‌شد. این متن با جزئیات بیشتری همراه بود، از جمله گاهی مشخص می‌کرد برحسب کدام دستور یا سند اداری این پرداخت صورت گرفته است که معمولاً از قرار قبض وصول، تعلیقچه، رقم متولی و یا طبق برآوردنامه معماران بود. یک نکته در مورد قبض وصول که به آن پرداخته خواهد شد این است که معمولاً در قبض‌های وصول، دستور متولی به مستوفی بود که پس از ثبت قبض، برات را بنویسند. یعنی ابتدا قبض صادر و طبق آن تنخواه داده و برات نوشته می‌شد. برای همین در متن برات به این قبض اشاره می‌شد (ساکماق، ۳۰۲۴۳، ۵۳۷۳۱، ۳۳۳۷۸).

گاهی در همین جا مشخص می‌کرد که گیرنده از کجا برات را دریافت کرده است: «رفعت پناه شاه جهان بیک از بابت مال وجهات ولایت مشهد مقدس» (ساکماق، ۵۳۷۳۱). اگر پرداخت مربوط برحسب دستور و رقم متولی بود، گاهی نام یا القاب متولی ممتاز نویسی می‌شد (تصویر شماره ۶).

در یک مورد برحسب دستور بیگلربیگی بوده که این مسئله در حاشیه برات نوشته شده و دستور متولی برای ثبت برات مذکور فوق آمده است. این مشخص می‌کند برخی برات‌های آستان قدس مرتبط با دیوان بودند. معمولاً در این برات‌ها محل پرداخت‌ها از خارج‌المال بود (ساکماق، ۳۳۳۷۸).

عامل و یا محل پرداخت

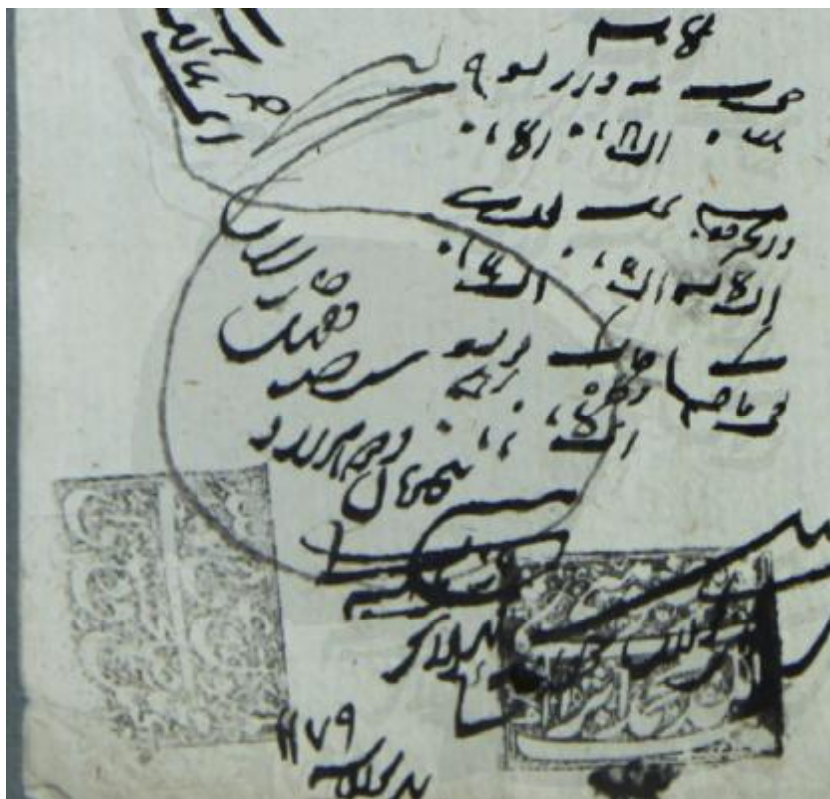
عاملین پرداخت مشاغلی چون تحویلداران، تحصیلداران، متصدی دکاکین، ضابط نذورات آستانه (ساکماق، ۳۰۲۴۳)، انباردار سرکار (ساکماق، ۱۵۶۲۴۰)، مستأجران محال از بابت اجاره (ساکماق، ۳۰۶۴۷/۳) و وکیل سرکار فیض آثار بودند. اگر عامل برات فرد مهمی بود، نام وی ممتازنویسی می‌شد. گاهی عامل پرداخت یک مکان چون مزرعه بود که از بابت مالیات آن پرداخت صورت گرفته بود: «مزرعه جاغرق تبادکان از بابت مالوجهات و وجوهات به وجه علی‌الحساب» (ساکماق، ۵۳۷۳۱).

مبلغ برات

پس از گیرنده، مبلغ نوشته می‌شد. مبلغ برات ممکن بود به صورت نقدی یا جنسی باشد. در نوشتن برات، مبلغ و مقدار به فارسی می‌نوشتند و رقم را به سیاق، در کنار آن نوشته و نصف رقم در پایان آن می‌نوشتند. کرمانی معتقد است زمانی که مبلغ و مقدار برات تفصیل داشته باشد، نیاز به نصف نبود. بنابراین زمانی نصف را می‌نوشتند که شاید الحاقی در اصل بشود. در

مورد برخی موارد که نمی‌شود نصف آن نوشت، مثل گوسفند، باید بالمضاعف نوشت؛ یعنی مدّ میان برات از مدّ اصل کمتر باشد (کرمانی، ب ۱۴۱).^۱ گاهی روی مبلغ اصطلاح «نسخ شد» کشیده می‌شد. در برخی برات‌ها دور سال ترکی و مبلغ و نصف آن علامت نسخه کشیده می‌شد. نسخه به معنی نوشتن چیزی و از چیزی نقل کردن به کتابت است. کاشانی می‌نویسد: «اهل فن بعد از آنکه اسناد جمع و خرج مؤدی را کتابت کرده مقابله نمایند و خواهند رد کرده یا بگیرند و مفاصلاً بسپارند، علامت بطلایی در قبوض و بروات کشند تا از درجه اعتبار ساقط شود و هر وقت خواهند در دست باشد، آن را نسخه کشیدن و نسخ کردن گویند» (کاشانی، ۱۳۹۵، ص ۱۴۴). علامت نسخه در برات‌های دوره افشاری بیشتر دیده می‌شود. حتی در مهر و تأیید افراد نیز واژه «نسخ شد» کشیده شده است (تصویر شماره ۳).

تصویر شماره ۳- علامت «نسخ شد» بر روی مبلغ کشیده شده است.

گاهی از اصطلاح «سوی المطلق» در کنار مبلغ استفاده می‌شد. این اصطلاح مشخص می‌کرد که مبلغی دیگر از آن در برات جداگانه نوشته شده و لازم است که تنخواه دهند (تصویر شماره ۵).
 ۱. از جانب یمین چهار دانگ از جانب
 یسار دو دانگ کمتر باشد (کرمانی،
 ب ۱۴۱).

تاریخ برات

دو نوع تاریخ در برات مشخص می‌شد. یکی سال بود که از سال‌های ترکی استفاده می‌شد و بعد از موضوع و متن برات می‌آمد. تاریخ دوم در انتهای برات که ابتدا «تحریراً» نوشته می‌شد که باید برابر با مد اصل باشد. تاریخ به عدد می‌نوشتند که با آخر مد اصل برابر باشد (کرمانی، ب ۱۴۱). در این قسمت ماه و سال قمری نوشته می‌شد ماه به حروف و عربی بود و سال به عدد.

ثبت و مهرها در برات

آخرین مرحله در برات، ثبت آن توسط ارکان دفتری بود. تا این مرحله، بیشتر ارکان برات‌نویسی دوره صفوی و افشاری شبیه به هم است. تفاوت اصلی در این قسمت است؛ در دوره صفوی ثبت و مهر بیشتر برات‌ها، در پشت سند است اما در دوره افشاریه در پایین سند صورت می‌گیرد. همچنین تعداد مهرها در برات‌های دوره افشاری بیشتر از صفوی است. طبق نظر کرمانی، مبلغ برات و نصف آن توسط مستوفی کل نوشته می‌شد؛ تاریخ را وزیر قلمی و به مهر شاه و یا حاکم زده می‌شد ولی در زمان وی این مسئله رایج نیست. بلکه محرر و کاتبان برات را نوشته و روزنامگی و مستوفی و وزیر آن را ثبت و مهر می‌کردند.

برای ثبت برات، مانند پروانجات عمل می‌شد:

مستوفی کل «به قلم آمد» می‌نویسد، صاحب توجیه «به رقم رسید»، روزنامگی «توکلت» می‌نویسد، وزیر «اعتصمت به»، وکیل «علی الله بر توکلت» که روزنامگی نوشته می‌کشد و به مهر اشرف اعلی مزین می‌سازند و اگر برات به شأن عالی‌شان است مستوفی «مطلع شد» می‌نویسد و صاحب توجیه «قلمی شد» قلمی می‌نمایند و وکیل و وزیر در روزنامگی به‌نوعی که مذکور شد و در بروات سرکار حکام مستوفی «مطلع شد» می‌نویسد و اگر صاحب توجیه هست «علمت به» می‌نویسد و اگر برات تحویل است روزنامگی نیز «ثبت شد» می‌نویسد و اگر مالوجهات است روزنامگی نیز «ثبت شد» می‌نماید و وزیر اسم حکام بر بالای برات قلمی می‌نماید و هریک از مستوفیان اکابر و اهالی بعضی «وقعت به» می‌نویسند و بعضی «اطلعت علیه» (کرمانی، نسخه آستان قدس، ب ۶۰).

اما در برات‌های آستان قدس در عصر صفوی، تمامی ارکان دفتری فوق دخیل نیستند و به‌نظر می‌رسد تنها مستوفیان و مشرف و گاهی هم‌قلم، برات را ثبت و ضبط می‌کردند. البته دستور متولی در پشت و بالای سند برات هم وجود دارد. مهر و یادداشت‌های مزبور در پشت سند برات دیده می‌شود. درحالی‌که طبق نوشته کرمانی، این موارد در بالای سند نوشته می‌شد. اما در دوره افشاری در روی سند و پایین آن ثبت شده است. یادداشت‌های دوره صفوی شامل:

«اطلعت علیه‌التاریخ، به قلم آید، نوشته شد» است که در ذیل هریک مهر نیز زده شده است. گاهی محل مهر سوراخ می‌شد (ساکماق، ۱۵۶۲۴۰).

در برخی اسناد، علامت ترقین دیده می‌شود (ساکماق، ۵۳۷۳۱). ترقین، عبارت است از مدی که به صورت «یب» یا «۹» بر استقامت در عرض بر سر مبلغ باطل شده بکشند (فروغ‌اصفهانی، ۱۳۷۸، ص ۲۵۹). البته کرمانی معتقد است از این علامت برای تأیید مقابله دفتر توجیه با روزنامه استفاده می‌شده است (کرمانی، نسخه مجلس، ب ۶۴). احتمالاً در اینجا هم برای مقابله با دفتر روزنامه از این علامت استفاده شده است (تصویر شماره ۴).

تصویر شماره ۴- علامت ترقین که در ذیل نوشته شد، کشیده شده است.

در دوره افشاری، مهر و یادداشت ارکان دفتری در پایین سند برات درج می‌شد. تعداد مهرها و افراد تأییدکننده بیشتر از دوره صفوی بود. این افراد شامل متولی، مستوفی، هم‌قلم،

وزیر و ناظر بودند. گاهی در سمت راست سند، مهر وکیل آستان قدس و نیز یادداشت «ثبت شد» دیده می‌شود. یادداشت‌های ثبت ایشان «اطلعت علیه، وقف علیہ» بود که علامت «نسخ شد» روی آن دیده می‌شود، نیز در ذیل آن مهر زده شده است (ساکماق، ۲۸۷۱۹).

گاهی تغییراتی در تعداد مهرها دیده می‌شود، برای مثال در سندی به سال ۱۱۷۷، دوازده مهر وجود دارد؛ پنج مهر پایین سند و یک مهر سمت راست مدل سایر برات‌هاست. اما دوباره همان افراد در سمت راست سند مهر زده‌اند. شاید علت این باشد زمانی که مبلغ برات نوشته شده، علامت «نسخ شد» نوشته نشده است؛ در سمت راست سند نوشته از بابت تحویلات نقدی گرفته شود و علامت «نسخ شد» روی آن کشیده‌اند. یکبار محل پرداخت تحویلدار کرمان قید شده و این بار تحویلدار. شاید به‌خاطر همین تغییر دو بار مهر زده‌اند (ساکماق، ۳۰۲۴۳/۴).

حاشیه سمت راست برات

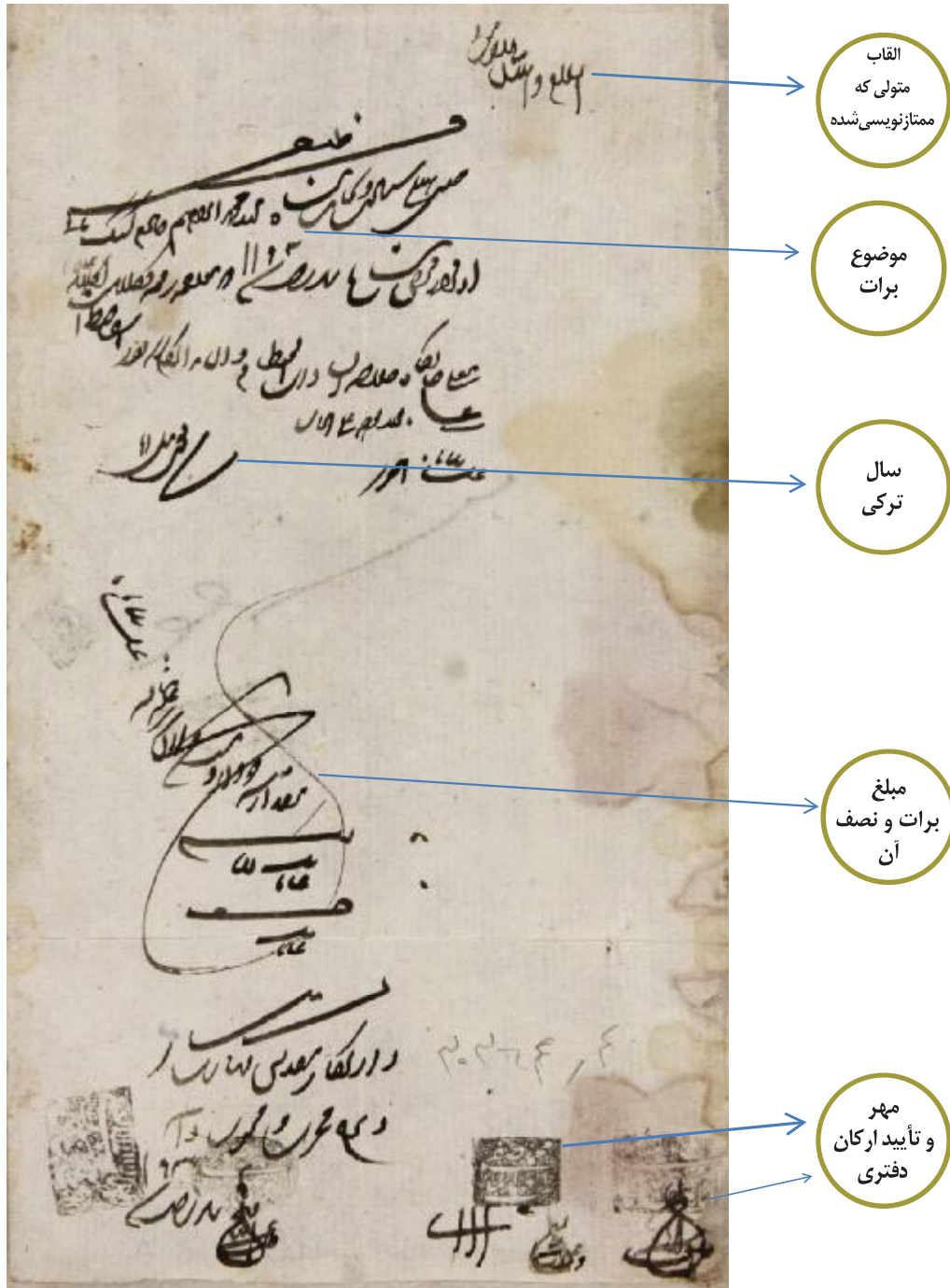
در حاشیه سمت راست برات‌ها، علاوه بر متن ممتازنویسی شده که عموماً مربوط به لقب متولی یا فرد گیرنده برات است، یادداشت و مهرهایی دیده می‌شود که فرایند برات‌نویسی در این دوره را نشان می‌دهد. این یادداشت‌ها تأییدکننده متن برات و یا تغییرات آن است. برای مثال، در براتی از دوره صفوی، دستور متولی به مستوفی در سمت راست نوشته شده است: «چون رقم مشارالیه صادر و برات مزبور به وصول نرسیده، از تاریخ صدور رقم به صیغه مرسوم حواله و برات مزبور را اخراج نمایند. ۲۶ شهر جمادی‌الاولی» (ساکماق، ۱۵۶۲۴۰).

در حاشیه سمت راست نوشته: «مشرف سرکار حقیقت قلمی نماید» و در پشت سند یادداشت مشرف دیده می‌شود: «هو به عرض می‌رساند که در هنگام نوشتن روزنامه چه چون برات مقدار مذکور ضمن به نظر نرسیده بود، لهذا به خرج مجری نشده» (ساکماق، ۳۰۶۵۱). در برخی برات‌های دوره افشاری، سمت راست سند نوشته: «ثبت سررشته وکالت شد» (ساکماق، ۲۸۸۱۶/۶) و مهر وکیل آستان قدس زده می‌شد (ساکماق، ۲۸۸۱۶). این نشان می‌دهد که برات‌های این دوره توسط وکیل آستان قدس تأیید می‌شد.

تصویر شماره ۵- نمونه برات دوره صفوی

القاب
متولی که
ممتاز نویسی شده

موضوع
برات

سال
ترکی

مبلغ
برات و نصف
آن

مهر
و تأیید ارکان
دفتری

تصویر شماره ۶- برات دوره افشاری

پشت سند برات

متن پشت سند در برات‌های دوره صفوی به چند دسته تقسیم می‌شود. قسمت اول، در سمت راست، دستور متولی به مستوفی برای نوشتن برات است، سپس مهر متولی زده می‌شد: «رفعت‌پناه مستوفی‌الممالک چون مبلغ نه هزار و نهصد دینار خراسانی اضافی که از بابت مالوجهات مزرعه جاغرق برات نوشته شد، مدت واقع شد از بابت تحویل خواجه قاسمعلی خازن برات نویسد. مهر عبده تقی الدین محمد حسینی». (ساکماق، ۵۳۷۳۱).

در قسمت دوم، موضوع برات عموماً گوشه سمت چپ سند و گاهی سمت راست، نوشته می‌شد. قسمت سوم: مهر و یادداشت ارکان دفتری است (ساکماق، ۵۳۷۳۱). این یادداشت‌ها شامل: «به قلم آمد، نوشته شد، ثبت شد، اطاعت علیه»، که مربوط به وزیر و یا مستوفیان بود (ساکماق، ۴۵۱۲۱/۴، ۲۸۷۱۹، ۱۵۶۳۳۱) یا جداگانه در انتها نوشته می‌شد «ثبت نمایند یا ثبت شد». گاهی علامت ترقین هم کشیده می‌شد (ساکماق، ۵۳۷۴۶).

گاهی در حاشیه سمت چپ مبلغ نوشته می‌شد و یا در پشت سند مشخص می‌کرد قبض سند برات نوشته شده است (ساکماق، ۳۰۶۴۷) و یا در پشت سند، فرد برات‌گیرنده اشاره می‌کرد که مقدار برات مزبور واصل فرد شده است. مهر سرکشیک پنجم در این سند زده شده است (ساکماق، ۳۰۳۸۸/۸).

در پشت سند برات‌های دوره افشاری، اثری از مهر و یادداشت ارکان دفتری نیست زیرا این موارد روی سند وجود داشت. دستورات متولی به مستوفی هم در برات‌های این دوره اندک است. اما برخی یادداشت‌ها مبنی بر ثبت و ضبط برات درج می‌شد: «هو به عرض می‌رساند که در هنگام نوشتن روزنامه چون برات مقدار مذکور ضمن به نظر نرسیده بود، لهذا به خرج مجری نشده» و البته عبارات «ثبت شد» یا «ثبت روزنامه شد» به همراه مهر دیده می‌شود (ساکماق، ۳۰۶۵۱/۴).

در برات‌های این دوره، گاهی پشت سند نوشته می‌شد «وجه ضمن واصل شده است» (ساکماق، ۳۰۳۶۴/۱۵). مهر با سجع «صح» در اسناد این دوره زیاد دیده می‌شود (ساکماق، ۱۹۷۶۹۱).

۱. عنوان
و موضوع برات
نوشته شده

۲. دستور
متولی به
مستوفی

۳. مهر
و ثبت دفتری

تصویر شماره ۷- پشت سند دوره صفوی (عنوان برات و موضوع آن آمده است)

برات مثنی

گاهی بنا به دلایلی که ذکر آن خواهد رفت، برات مثنی نوشته می‌شد. زمانی که برات مفقود و یا باطل می‌شد، نسخه دومی از برات تحت عنوان «برات مثنی» نوشته می‌شد:

برات مثنی عبارت است از مکتوب دوم که بر امضا برات یا تعلیق و ذکر نویسند وقتی که عامل یا محصل دعوی کند که برات یا تعلیق ضایع شود و در آنجا ذکر کند که پیش از این در حواله فلانی چندین دینار حواله کرده براتی نوشته بودم و در تاریخ فلان نمودند که آن وجوه نرسیده و برات ضایع شد باید که آن وجوه اگر نرسانیده باشند برسانند و حکم آن برات و این مکتوب مثنی یکی دانند و ذکر تسلیم در تعلیق و مثنی نیز واجب باشد و نشاید که حاکم بر مثنی بنویسد بلکه برین جمله روند و امثال آن باید نوشتن (أملی، ۱۳۷۷ ق، ص ۳۱۲).

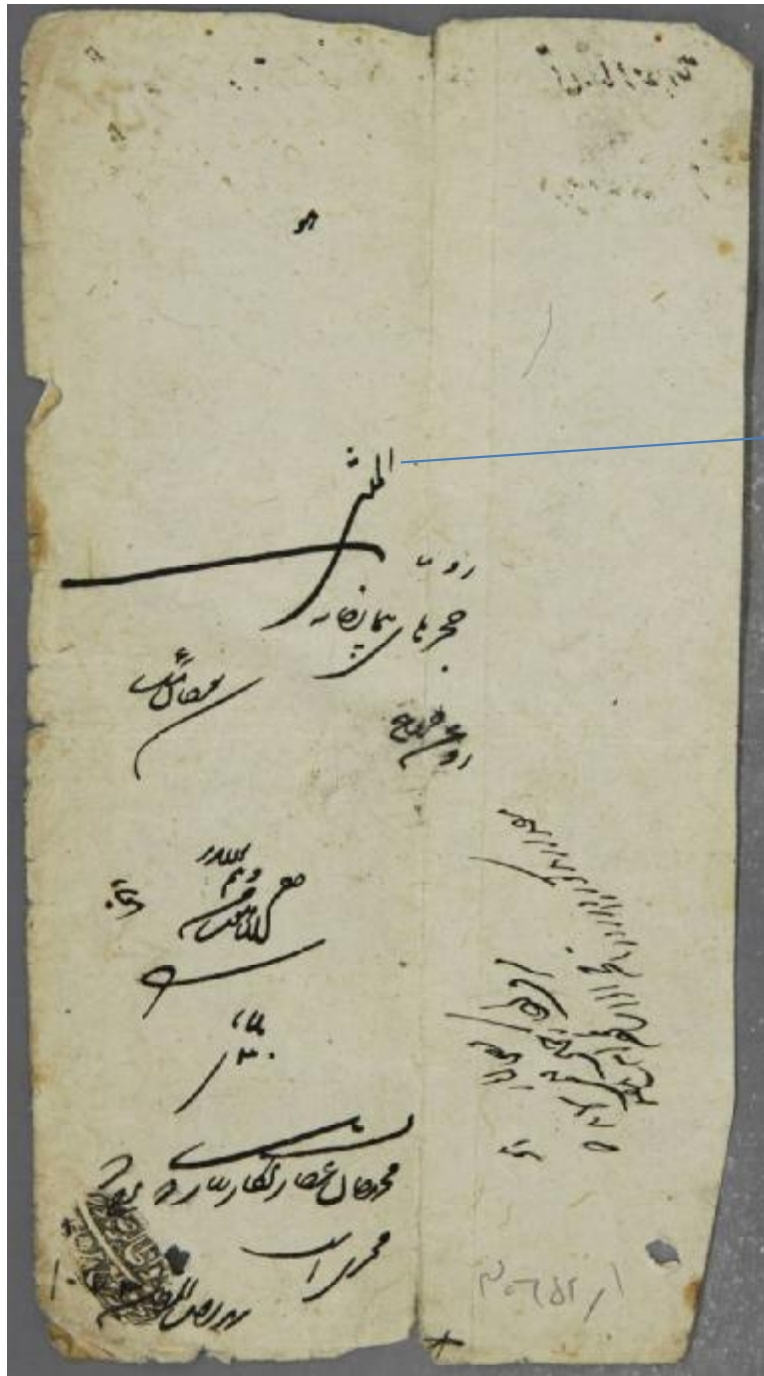
در این زمان، همان شکل برات نوشته می‌شد. فقط المثنی بر سر آن می‌کشیدند و شرحی بر کنار آن می‌نویسند به این دستور که قلمی می‌گردد (أملی، ۱۳۷۷ ق، ص ۳۱۲).

در آستان قدس هم برات مثنی نوشته می‌شد. در زمان‌هایی که بروات گم می‌شد، باید مثنی می‌نوشتند. در متن سند به نوع برات هم اشاره می‌کرد: «برات به صیغه تحویل مفقودشده که برات مثنی نوشته شود» (ساکماق، ۲۸۵۶۷). در صورتی که برات اول پیدا می‌شد و کسی ادعا می‌کرد به پروانچه پرداخت استناد می‌شد: «حواله و برات مذکور فوت شده استعدا آنکه برات مثنی صادر کنند هرگاه برات اول ظاهر شود و احدی ادعای نماید ... به موجب پروانچه اشرف و وظیفه پرداخت شده اما برات فوت شده است» (ساکماق، ۸۲۴۹۷).

معمولاً علت مفقودشدن برات ذکر می‌شد که یا در سفر گم شده «برات مزبور را در راه عتبات عالیات با اسباب ایشان دزد برده» (ساکماق، ۴۴۹۳۵) و یا بعد از فوت فرد برات‌گیرنده مفقود شده و یا به دلیل حمله ازبکان و یا کم‌شدن میزان مبلغ برات، فرد درخواست برات مثنی داشت (ساکماق، ۴۴۹۳۸/۶، ۸۲۴۹۵، ۴۴۹۴۴/۲) که طبق تقاضای برات‌گیرنده مجدداً برات صادر می‌شد (ساکماق، ۳۰۳۸۸/۳) و یا افراد برای صدور برات عریضه می‌نوشتند (ساکماق، ۴۴۹۶۲/۵). صدور برات مثنی به دستور متولی و توسط مستوفی با همان مبلغ سابق، پشت عریضه فرد نوشته می‌شد. اگر برات عده‌ای مفقود می‌شد از آن‌ها التزام می‌گرفتند که بعد از پرداخت مبلغ دوباره مدعی نشوند (ساکماق، ۵۳۲۵۹).

دستور نوشتن برات مثنی توسط متولی صادر می‌شد: «هو، موهبت آثار، کتاب حضرت سیادت و نجابت پناه، عزت و عوالی دستگاه، رفیع مقدار، مستوفی سرکار، عریضه مزبوره را ثبت و ضبط و به شرح و تاریخ برات سابق برات مثنی نویسند. تحریراً ۲۲ شهر محرم لحرام سنه ۱۱۱۶» (ساکماق، ۴۴۹۶۰/۲). برات مثنی مانند برات معمولی نوشته می‌شد اما روی موضوع برات واژه «المثنی» کشیده و مهر متولی در پایین سند زده می‌شد (ساکماق، ۳۰۶۵۲).

علامت
المثنی بر روی
موضوع کشیده
شده است

تصویر شماره ۸- نمونه برات مثنی

نتیجه‌گیری:

بررسی اسناد آستان قدس رضوی نشان می‌دهد که در این تشکیلات مذهبی برای برخی مبادلات مالی از سند برات استفاده می‌شد. برات‌ها به دستور متولی و توسط مستوفی نوشته و سپس به‌وسیله وزیر، وکیل، ناظر آستان قدس تأیید و مهر می‌شد. موضوع برات‌ها نشان می‌دهد که کاربرد آن‌ها در آستان قدس برای پرداخت حقوق و هزینه برخی مخارج بوده است. ساختار برات‌نویسی این اسناد تقریباً مشابه با آن مواردی است که کرمانی در رساله سیاق خود تعریف کرده است. در نوشتن موضوع، تاریخ و مبلغ، عاملین تا حدودی از یک‌رویه یکسان با کتاب کرمانی پیروی می‌کند. کرمانی فقط به یک نوع تسمیه اشاره کرده، درحالی‌که در برات‌های دوره صفوی تسمیه‌های متفاوتی دیده می‌شود و در دوره افشاریه این تنوع دیده نمی‌شود. تفاوت بعدی در ثبت ارکان دفتری است. در برات‌های آستان قدس در دوره صفوی بیشتر در پشت سند و در دوره افشاری در پایین سند شکل می‌گرفت. درحالی‌که کرمانی اشاره کرده که این عمل در بالای سند است. در دوره افشاری از تعداد مهرهای بیشتری برای ثبت و تأیید استفاده می‌شد. حاشیه سمت راست حاوی مطالبی است که روند برات‌نویسی و نظام اداری را نشان می‌دهد. امری که کرمانی هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است. استفاده از فن ممتازنویسی برای اسم و لقب متولی و سایر اشخاص مهم در برات، نشان می‌دهد که این فن فقط مخصوص فرمان‌ها نبوده، بلکه در اسناد مالی هم کاربرد داشته است.

وجود برات‌های المثنی، اهمیت سند برات را در نظام دیوانی نشان می‌دهد. اینکه هر برات ممکن بوده سرانجامی جز پرداخت داشته باشد و احتمال مفقودی آن بنا به هر دلیلی وجود داشته، نظام مالی با توجه به سوابق، صدور برات مثنی را در دستور کار قرار می‌داد. همچنین بررسی برات‌های آستان قدس نشان می‌دهد که نظام برات‌نویسی دوره صفوی و افشاری از نظم و ترتیب خاصی برخوردار بوده و این مسئله برای ثبت داد و ستدهای مالی اهمیت داشته است. برای درک بهتر نظام مالی در ایران حداقل در حوزه برات‌نویسی لازم است تا شیوه برات‌نویسی در هر دوره بررسی و مقایسه شود.

منابع:

- انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ انوری. تهران: سخن.
- آملی، شمس‌الدین محمد محمد بن محمود (۱۳۷۷ق). نفایس‌الفنون فی عرایس‌العیون (ج ۱). تصحیح ابوالحسن شعرانی. تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.
- برگ‌نیسی، نادیا (۱۳۷۵). برات، دانشنامه جهان اسلام (ج ۲)، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- بیسمبایف، تیمور (۱۳۸۹). فرهنگ واژگان و اصطلاحات دیوانی - تاریخی در نگاشته‌های فرارودی. ترجمه: محمدحسین ساکت، در مزدک‌نامه (ج ۳)، تهران: اساطیر.
- ثمره‌حسینی، مرضیه؛ محمدی، امین (۱۳۹۴). تحلیل ساختار برات‌های دیوانی دوره قاجار، گنجینه اسناد، س ۲۰، دفتر ۴، ص ۳۱-۶.
- فروغ‌اصفهانی، مهدی‌بن‌باقر (۱۳۷۸). فروغستان: دانشنامه فن استیفا و سیاق. تصحیح: ایرج افشار. تهران: میراث مکتوب.
- قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۹۴). مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کاشانی، محمدکاظم شیبانی (۱۳۹۵). قوانین‌السیاق. تصحیح: علیرضا نیک‌نژاد. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کرمانی، غیاث‌الدین محمد (۹۵۱ق.). رساله در سیاق (سریع‌الحساب). نسخه‌خطی، شماره ۷۱۴۸. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.
- محقق‌داماد، مصطفی (۱۳۸۱). برات، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱.
- محمدی، امین؛ ثمره‌حسینی، مرضیه (۱۳۹۴). بررسی برات و اسناد شبه برات. پیام بهارستان، دوره دوم، س ۷، ش ۲۶، ص ۲۱۶-۲۵۸.
- میرزا سمیعا (۱۳۷۸). تذکره‌الملوک. به‌کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۶۸). نادرشاه و بازماندگانش. تهران: زرین.
- اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق):

۰۶۵۱	۳۵۱۰۱
۱۵۶۲	۳۶۹۸۱
۱۵۶۲۳	۴۴۹۳۵
۲۸۵۶۷	۴۴۹۳۸
۲۸۵۶۷	۴۴۹۴۳
۲۸۷۱۹	۴۴۹۴۴
۲۸۷۱۹	۴۴۹۶۰
۲۸۸۱۶	۴۴۹۶۲
۳۰۲۴۳	۴۵۱۲۱
۳۰۲۴۳	۴۵۱۲۱
۳۰۲۸۸	۵۲۷۸۹
۳۰۳۸۸	۵۳۲۵۹
۳۰۶۴۷	۵۳۷۳۱
۳۰۶۴۷	۵۳۷۴۶
۳۰۶۴۷	۵۳۸۴۹
۳۰۶۴۷	۸۲۴۹۵
۳۰۶۵۱	۸۲۴۹۷
۳۰۶۵۱	۱۵۶۲۴۰
۳۲۱۱۲	۱۵۶۲۴۰
۳۲۲۱۲	۱۹۷۶۹۱
۳۲۳۸۹	
۳۳۳۷۸	
۳۳۳۷۸	
۳۳۴۹۸	
۳۴۷۵۲	

